

מסכת עבודה זרה דף לו עמוד א

דריש רבי שמלאי בנציבין: שמן - ר' יהודה ובית דינו נמנו עליו והתירוהו, קסבר: נותן טעם לפגם מותר; אלא לדידך דאמרת דניאל גזר עליו, דניאל גזר ואתא רבי יהודה הנשיא ומבטל ליה? והתנן: אין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חבירו - אלא א"כ גדול הימנו בחכמה ובמנין! ... אלא, דניאל גזר עליו בעיר, ואתו אינהו וגזורו אפילו בשדה. ור' יהודה הנשיא היכי מצי למישרא תקנתא דתלמידי שמאי והלל? והתנן: אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חבירו - אלא אם כן גדול הימנו בחכמה ובמנין! ועוד, הא אמר רבה בר בר חנה אמר ר' יוחנן: בכל יכול לבטל בית דין דברי בית דין חבירו, חוץ משמונה עשר דבר, שאפילו יבא אליהו ובית דינו אין שומעין לו! אמר רב משרשיא: מה טעם? הואיל ופשט איסורו ברוב ישראל, שמן לא פשט איסורו ברוב ישראל, דאמר רבי שמואל בר אבא אמר רבי יוחנן: ישבו רבותינו ובדקו על שמן שלא פשט איסורו ברוב ישראל, וסמכו רבותינו על דברי רשב"ג ועל דברי רבי אלעזר בר צדוק, שהיו אומרים: אין גוזרין גזירה על הצבור אלא כרוב צבור יכולין לעמוד בה; דאמר רב אדא בר אהבה, מאי קרא? במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כולו, אי איכא גוי כולו - אין, אי לא - לא.

ביטול גזרות

א. בית דין גדול בחכמה ובמנין

הגמרא קובעת שבית דין איננו יכול לבטל גזירות, אלא אם כן היה גדול מבית הדין הגזור בחכמה ובמנין. גדול בחכמה כיצד?

"היה מנינו יותר מבית דין הקודם שעשה כדעת אותו היחיד ויותר חכם ממנו, כלומר שהיה ראש ישיבת זה הבית דין חכם יותר מן הקודם"¹. ניתן לפרש גם: "שיהיה כללות החכמה בהצטרפות כולם יתירה מחכמת ב"ד הראשון בהצטרפות כולם... אבל מיתורא דמתניתין משמע לי דתרתיה בעינן שיהיה כללות הב"ד האחרון גדול מן הראשון וגם ראש ב"ד האחרון יהיה גדול מן הראשון ואז יוכל לבטל דברי ב"ד חברו... וקרוב אצלי שגם הרמב"ם ז"ל מודה בזה"². מנין כיצד? "והיאך יהיו גדולים מהם במנין הואיל וכל בית דין ובית דין של שבעים ואחד הוא? זה מנין חכמי הדור שהסכימו וקבלו הדבר שאמרו בית דין הגדול"³. פירוש מעט שונה ל"מנין": "שיהיו מנין התלמידים שבישיבה של אחרון מרובים ממנין התלמידים שבישיבה של ראשון"⁴.

"והראב"ד בפירושו כתב. ובמנין- מנין שנים קאמר והכי איתא בירושלמי. ע"כ. ובמשנה ז' פ"ה דאבות דתנן ובמנין. תפס רש"י גם שניהם"⁵. "ר"ל שיהיה ראש ב"ד האחרון זקן מהראשון"⁶. פירוש מיוחד מציע שגדלותו של בית דין עשויה לבוא לידי ביטוי בשותפות של נביאים בהרכבו.

¹ פירוש המשנה לרמב"ם מסכת עדויות פרק א משנה ה.

² שו"ת רדב"ז חלק ה' ללשונות הרמב"ם סימן קיז (אלף תצ).

³ רמב"ם הלכות ממרים פרק ב הלכה ב.

⁴ ר' עובדיה מברטנורא מסכת עדויות פרק א משנה ה.

⁵ תוספות יום טוב מסכת עדויות פרק א משנה ה. המקור בירושלמי לא ברור.

⁶ תפארת ישראל - יכין מסכת עדויות פרק א משנה ה.

"אמר רבי יוחנן, ואמרי לה במתניתא תנא: מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר⁷". עולה מן הדברים, שישנה משמעות לנוכחות נביאים בבית הדין. הדבר נותן משמעות לדברים בתחילת אותה מסכת, הדנים במועדים השונים לקריאת מגילה: "כולהו אנשי כנסת הגדולה תקנינהו, דאי סלקא דעתך אנשי כנסת הגדולה ארבעה עשר וחמשה עשר תקון - אתו רבנן ועקרי תקנתא דתקיננו אנשי כנסת הגדולה? והתנן: אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חבירו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין, אלא פשיטא - כולהו אנשי כנסת הגדולה תקיננו⁸". "אין הכוונה משום שמעשה שהיה כך היה, שבית דין של אנשי כנסת הגדולה היו גדולים בחכמה מבית דין של אחריהם, אלא מפני שאי אפשר אחרת, דהרי בבית דין של אנשי כנסת הגדולה ישבו בה נביאים ואז נחתמה הנבואה ונסתלקה מישראל, הרי ממילא מוכרח כי אחרי בית דין של נשי כנסת הגדולה לא יהא בית דין גדול ממנו בחכמה⁹".

ב. פשט איסורו ואין הציבור יכול לעמוד בו

בסיום סוגייתנו נאמר שגזירת שמן בטלה כיוון ש"לא פשט איסורו ברוב ישראל, וסמכו רבותינו על דברי רשב"ג ועל דברי רבי אלעזר בר צדוק, שהיו אומרים: אין גוזרין גזירה על הצבור אא"כ רוב צבור יכולין לעמוד בה". מהו היחס בין שני הטיעונים 'לא פשט איסורו', ו'אין הציבור יכול לעמוד בה'? בגמרא משמע ששני התנאים אחד הם, שהרי פתחו בראשון וסיימו בשני. כך עולה מן הרמב"ם שכרך את הדברים בכתבו: "בית דין שנראה להן לגזור גזירה או לתקן תקנה או להנהיג מנהג צריכין להתיישב בדבר ולידע תחלה אם רוב הצבור יכולין לעמוד בהן או אם אין יכולין לעמוד ולעולם אין גוזרין גזירה על הצבור אלא אם כן רוב הצבור יכולין לעמוד בה. הרי שגזרו בית דין גזירה ודימו שרוב הקהל יכולין לעמוד בה, ואחר שגזרוה פקפקו העם בה ולא פשטה ברוב הקהל הרי זו בטלה ואין רשאים לכופ את העם ללכת בה¹⁰". "והא דקאמר וסמכו רבותינו אהא דאין גוזרים גזירה על הצבור, לא מיייתי ההוא טעמא אלא משום דלא תימא: הואיל והראשונים נמנו עליו לאוסרו למה נמנה הוא עליו להתירו? אדרבה היה לו להמנות לאסור... להכי קאמר דלא רצה להמנות לאסור, משום דחזא דאין רוב צבור יכולין לעמוד בו¹¹". אולם ישנן דעות שמדובר בשני תנאים נפרדים¹². לדעה זו, כדי שבית דין קטן יותר יוכל לבטל גזירה, יש צורך במילוי שני התנאים גם יחד.

בסיכום סוגייתנו עולים מספר עקרונות שיש לסדר את היחס ביניהם: ישנן גזירות בעלות מעמד מיוחד שאין כל אפשרות לבטלן, גזירות שיש צורך בבית דין חכם יותר כדי לבטלן, וגזירות שדי בבית דין אפילו קטן כדי לבטלן, מאחר שלא פשטו בכל ישראל, או/גם אין הציבור יכול לעמוד בהן.

⁷ מגילה יז, ב.

⁸ . מגילה ב, א.

⁹ פחד יצחק לרב הוטנר, חנוכה מאמר יד אות ב. הגדרת בית הדין הגדול בשל נבואה היא בשם 'אחד מגדולי הדור שלפני פנינו'.

¹⁰ : רמב"ם הלכות ממרים פרק ב הלכות ה-ו.

¹¹ תוספות גיטין לו, ב ד"ה אא"כ.

¹² המאירי בסוגייתנו, והתוספות בגיטין בתחילת דבריו ובסוגייתנו תחילת ד"ה והתנן.

נסדר נא מעט את הדעות השונות בעניין¹³:

תקנות שאין לבטלן	תקנות שב"ד גדול יותר יכול לבטלן
1. רק שמונה עשר דבר. "ודאי ב"ח דבר דוקא אמר באם יבא אליהו ויאמר אין שומעין וכמו שמפורש בירושלמי הטעם מפני שעמדה להם בנפשותיהם" ¹⁴ .	פשט איסורם אך לא משמונה עשר דבר.
2. כל סייג לתורה. "דברים שראו בית דין לגזור ולאסורן לעשות סייג אם פשט איסורן בכל [ישראל] אין בית דין גדול אחר יכול לעקור ולהתירן אפילו היה גדול מן הראשונים" ¹⁵ .	פשט איסורם אך אינם משום סייג
3. כל שפשט איסורו ¹⁶ .	לא פשט בכל ישראל. ואפילו משמונה עשר דבר. אך רוב הציבור יכולים לעמוד בו.

שמן, מאחר שלא פשט איסורו, גם ב"ד קטן יכול להתירו וכך עשה רבי יהודה כמבואר בסוגייתנו. "ומיהו בית דין אחר צריך להתיר משום כבודו של בית דין ראשון"¹⁷. המאירי מסכם את ההלכה של שמן נכרי: "מאחר שהתירו את השמן, אין ראוי לתלמיד חכם להתחסד יותר מדאי ולימנע ממנו שלא להוציא לעז על הנוהגים בו התר במה שאי אפשר להם לעמוד. וזהו שאמרו בתלמוד המערב: 'אמר ליה שמואל לרב: 'אכול משחא ואי לא- כתיבנא עלך זקן ממרא'. ובלשון גדולי המחברים כתוב בזה: 'ומי שאוסרו עומד בחטא גדול מפני שהמרה על בית דין שהתירוהו' ונראה שמלשון תלמוד המערב כתבוה. והטעם שכתבנו נראה עיקר".

ג. תקנות הבטלות מאליהן

נושא נכבד הוא תקנות הבטלות מאליהן ללא בית דין מאחר שבטל טעמן. ננסה לסקור בקצרה מגוון דוגמאות. תחילה נשוב לסוגיות שהעלינו בשיעור הקודם.

¹³ על פי אנציקלופדיה תלמודית כרך א, אין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חברו [מתחיל בטור תקצט].

¹⁴ תוספות כאן ד"ה והתנן.

¹⁵ רמב"ם הלכות ממרים פרק ב הלכה ג. וכן כתב בתוספות הר"ש כאן:

"ונראה לפרש דבמילתיה דאיסור והיתר כגון י"ח דבר אין יכול לבטל אפי' גדול כיון דפשט. אבל מילתא דממונא כגון פרוסבול וכיוצא בה ... גדול יכול לבטל ולא קטן".

¹⁶ השגת הראב"ד על הרמב"ם הלכות ממרים פרק ב הלכה ב.

¹⁷ נימוקי יוסף כאן.

התקנה	ציטוט התקנה	סיבה לבטל	סיבה בכל זאת לקיים התקנה
איסור מים ויין מגולים	"לא ישתה מים מגולים שמא שתה מהן נחש..." ¹⁸	ועכשיו שאין נחשים מצויים בינינו, מותר ¹⁹	הם לא גילו אלא אחד מכמה וכמה טעמים הכמוסים עמהם ²⁰
הבאת פירות כמעשר שני מסביבות ירושלים	"כרם רבעי היה עולה לירושלים מהלך יום אחד לכל צד" ²¹	"כיוון דחרבה מה לנו לעטרה לצורך הנכרים" ²²	מכאן מוכיחים בגמרא ש"כל דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו" ²³
איסור קבורת מתים ביו"ט שני	"והאידנא דאיכא חברי - חיישינן" ²⁴	"והשתא בזמן הזה שאין חברי מותר"	ציבוריות ורלוונטיות: "אוושא מלתא ואין נכון להתיר. ועוד אמר רבינו תם דבזמן הזה נמי... אם יראו שיתעסקו לעשות מלאכה במת יכופו אותם לעשות מלאכה למלכות ²⁵ "
איסור לבישת טלית מפשטן	"שמא יקרע סדינו בתוך ג' ויתפרנו, והתורה אמרה: תעשה - ולא מן העשוי... גזירה נמי משום כסות לילה" ²⁶	בזמן הזה שאין לנו תכלת ואין לנו היתר כלאים בציצית כלל לא שייך למגזר כלל ²⁷	

¹⁸ רמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק יא הלכה ו.

¹⁹ שולחן ערוך יו"ד סימן קטז סעיף א.

²⁰ <https://www.otzar.org/wotzar/Book.aspx?104372> מעשה רב צו.

²¹ ביצה ה, ב.

²² רש"י ד"ה כבר.

²³ ביצה ה, א.

²⁴ ביצה ו, א.

²⁵ תוספות ביצה ו, א ד"ה והאידנא.

²⁶ מנחות מ, ב. החשש הוא לקיום כלאים שלא במקום המצווה.

²⁷ שו"ת הרא"ש כלל ב סימן ח.

התקנה	ציטוט התקנה	סיבה לבטל	סיבה בכל זאת לקיים התקנה
איסור מסחר עם עובדי עבודה זרה.	"לפני אידיהן של עובדי כוכבים שלשה ימים - אסור לשאת ולתת עמם" ²⁸ .	"חששא דאזל ומודה לא שייכא כי אם בהני דפלחי לעבודת כוכבים ע"כ נראה שדעתם לומר..שאותם שלא היה בהם טעם איסור מעולם שרו בלא מנין אחר".	"ודאי שזו קולא יתירא דאפשר דהוה קים להו לרבנן שלא נאסר מעיקרא (התקנה) לתת ולשאת עם העובדי כוכבים דלא פלחי לעבודת כוכבים אבל בסתם אין לנו. והדבר צריך עיון" ²⁹ .
חזרת הש"ץ	"למה שליח צבור יורד לפני התיבה? אמרו לו: כדי להוציא את שאינו בקי" ³⁰ .	בימינו ישנם סידורים והכל בקיאים.	"שמא תהיה שם הסיבה המחייבת לעשותו. לפי שלולא זה, היו החכמים ז"ל נותנים דבריהם לשיעורין והיו צריכים לבדוק כל אדם בבית הכנסת...ולא כך עניין התקנות והגזרות" ³¹ .
ברכה מעין שבע בלילות שבת	"סכנה - מזיקין, שלא היו בתי כנסיות שלהן בישוב.. וחשו שיש ש...שוהין לאחר תפלה, לכך האריכו תפלת הציבור" ³² .	אין מזיקים בימינו.	"אין ראוי לבטלה מאחר שפשט מנהגה ברוב ישראל, ואם נבטלה יבואו לידי מחלוקת" ³³ .
מחיצת כף בשבת	לא מטפחין ולא מספקין ולא מרקדין - גזרה שמא יתקן כלי שיר ³⁴ .	"שמא יתקן כלי שיר ומיהו לדידן שרי ד...אין אנו בקיאים לעשות כלי שיר ולא שייך למגזר" ³⁵ .	בפרק קמא דביצה (ה.) אמרינן שאף על פי שנתבטל טעם הגזירה לא נתבטלה הגזירה ³⁶ .

²⁸ עבודה זרה דף ב עמוד א.

²⁹ הר"ן על הרי"ף לא, א.

³⁰ ראש השנה לד, ב.

³¹ שו"ת הרמב"ם סימן רכא. הרב עובדיה מסביר ש'בקי' היינו בכוונה, ולכן יש צורך בחזרה. כלומר: אין למהר להחליט שהטעם המקורי אינו רלוונטי. כמו כן, יש לה שורש על פי הקבלה. (יחווה דעת ה יב).

³² רש"י שבת כד, ב ד"ה מתוך סכנה. הברכה מאפשרת למאריכים לסיים תפילתם וללכת בצוותא לבתיהם.

³³ הערות רב סעדיה העדני לשו"ת הרמב"ם סימן רכא.

³⁴ ביצה לו, ב.

³⁵ תוספות ביצה ל, א ד"ה תנן.

³⁶ בית יוסף או"ח סימן שלט סעיף ג. תירוצ' מופלא הציע הרב פיינשטיין:

"כיון שידוע שכל החכמים שבעולם היו מסכימים להתיר מאחר שעוברין ולכן כשנתלק הטעם...נחשב כנתקבצו החכמים ונמנו ודנו להסכים להתיר". (שו"ת אגרות משה או"ח חלק ב סימן ק). חמש הדוגמאות האחרונות לקוחות ממאמר מצויין של הרב אוהד פיקסלר בבית המדרש הוירטואלי של גוש עציון

<http://www.etzion.org.il/he/%D7%91%D7%98%D7%9C-%D7%94%D7%98%D7%A2%D7%9D-%D7%91%D7%98%D7%9C%D7%94-%D7%94%D7%AA%D7%A7%D7%A0%D7%94>

ותודתי נתונה לו.

שיטת הפרי חדש

בפרי חדש מביא שורה של גזירות שחלקן בטלו וחלקן לא.

הגזירה	שואלים בהלכות הפסח	מלאכה בי"ג ניסן אחר חצות	איסור גבינות גויים
מקור	"שואלין בהלכות הפסח קודם הפסח שלשים יום" ³⁷	"מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים עד חצות - עושין, מקום שנהגו שלא לעשות - אין עושין" ³⁸ .	"מפני מה אסרו גבינות עובדי כוכבים? אמר לו: מפני שמעמידין אותה בקיבה של נבילה" ³⁹ .
הסיבה לכאורה לבטל	"ואף על פי שגם עתה שאין קרבן שואלין בהלכות הפסח קודם ל' יום, מ"מ עיקר התקנה על הקרבן נתקנה" ⁴⁰ .	"ונראה דאף בזמן הזה דליכא הקרבה כיון שנאסר אז אסור לעולם" ⁴¹ .	"ואפילו העמידוהו בעשבים, אסורה" ⁴² .

את כל האיסורים הללו הוא מנמק בדברי הגמרא בביצה "כל דבר שבמנין צריך מנין אחר להתיר". לעומת זאת הפרי חדש מביא שורה של גזירות שהתירו. ראשית הוא מביא את תקנת המסחר עם עובדי עבודה זרה⁴³ (שהתירו כבר בגמרא⁴⁴). שתי דוגמאות נוספות להיתר:

האיסור	" המורייס ...אסורין ואיסורין איסור הנאה, דברי ר' מאיר; וחכ"א: אין איסורין איסור הנאה" ⁴⁵ .	" והייתם קדשים - אלו מים אחרונים" ⁴⁶ .	האכלת תינוק ללא נטילת ידיים.
ביטול התקנה	הגמרא התירה כש"היין נמכר ביוקר והמורייס בזול" ⁴⁷ .	"דוקא להם שהיו רגילין ליטול ידיהם אחר הסעודה מפני מלח סדומית אבל אנו שאין מלח סדומית מצוי בינינו ואין אנו רגילין ליטול" אחר הסעודה אין הנטילה מעכבת עלינו לברך" ⁴⁸ .	שיבתא דהכא..ששורה על האוכל כשבא ליתן פת לתינוק בן ד' וה' שנים וחונקתו אם לא נטל ידיו באותה שעה ⁴⁹
הנימוק	"מעיקרא כי תקון הכי תקון ... לא אסור המורייס אלא במקום שהיין בזול ואם כן מעולם לא נאסר בענין דנצטריך להתירו".	"מלח סדומית אינו דבר שישנו בכל המקומות ... אם כן בכל הני בודאי כשאסרו תחלה לא אסרו אלא במקום שיש חשש".	"במקומות שאין שיבתא מצויה שם לא גזרו ולא נכנסו מתחלת הגזרה" ⁵⁰ .

³⁷ ה, ב.

³⁸ פסחים ג, א. אחרי חצות מובן שאסור.

³⁹ כט, ב.

⁴⁰ תוספות שם ד"ה והתנן.

⁴¹ תוספות שם ד"ה מקום שנהגו.

⁴² שו"ע יו"ד דעה סימן קטו סעיף ב.

⁴³ הדוגמה הראשונה בעמוד הקודם. הפר"ח נוקט כדברי הר"ן.

⁴⁴ סד, ב.

⁴⁵ כט, ב.

⁴⁶ ברכות נג, ב.

⁴⁷ רש"י לד, ב ד"ה בלומא.

⁴⁸ תוספות ברכות נג, ב ד"ה והייתם קדושים.

⁴⁹ תוספות יומא עז, ב ד"ה משום שיבתא.

⁵⁰ כל הנימוקים מצוטטים מפרי חדש על שו"ע יו"ד סימן קטז סעיף א אות ב.

בסיום דבריו עומד הפר"ח על הפער בין דברי התוספות שעמדנו עליו בשיעור שעבר. במסכתנו⁵¹ נימקו התוספות את היתר מים גלויים, בכך שלכתחילה לא אסרו במקום שאין חשש, כדרך שיתווה הפרי חדש. אולם במסכת ביצה⁵² סברו שהחשש בטל מאליו. מגיב הפר"ח: "ואין דבריהם נכונים אלא העיקר כדכתיבנא".

מהגר"ש ישראלי זצ"ל שמעתי לחלק בין תקנות שחכמים יזמו לבין תקנות שנאלצו לתקנם בשל המציאות. תקנת הבאת פירות לירושלים היא יזומה, לפיכך אין לבטלה ללא מניין אחר, גם אם בטל טעמה הידוע, שאין אנו יודעים כל טעמיהם של חכמים. אפשר שיש עניין בפירות בשווקי ירושלים גם בהיותם בידי גויים. אולם איסור מים מגולים נכפה על חכמים בשל מציאות הנחשים, ולפיכך סוברים בעלי התוספות שבחלופי החשש בטל האיסור מאליו ללא צורך בכינוס נוסף של בית דין.

⁵¹ תוספות לה, א ד"ה חדא.

⁵² דף ו, א ד"ה והאידנא.